

домашнього життя», «п'яницькі», «думки». Свого часу на відмінні підходи у класифікації фольклорного матеріалу польськими та українськими фольклористами вказував Ч. Нейман, що розглядав питання походження та поетики українського народного епосу. Ч. Нейман наголошував: «Український народ ніколи не назве своїх пісень думою чи думкою, а тільки має для того відповідний термін – пісня; і розрізняє їх роди, називаючи: веснянки, весільні, дівочі, жіночі, парубочі, чумацькі та ін.»¹³¹ Отже, йшлося про увагу до назв, які побутували в народі.

Б. Поповський також вказував на варіанти до окремих зібраних пісень, опубліковані в інших збірниках: «Варіанти: у Д. Мордовцева «Малор. литер. сборник» стор. 316, № 149 і стор. 259, №64 – Чубинський «Труды», т. V, стор. 454, уривок».¹³² Варіанти пісень, які записав сам, публікував здебільшого поряд: №27 і № 27-а, №44 і №44-а. Помітно, що записувач фіксував усі зразки – менше та більше довершені, контаміновані, уривки, варіанти з великою кількістю русизмів (с. 9, 14, 15), що свідчило про певні елементи методики суцільного запису: усі варіанти – важливі, однаково показові для механізму функціонування традиції.

Отже, текстологічні принципи записування Б. Поповського багато в чому були плідними, такими, що сприяли формуванню наукових засад фольклористики: прагнення охопити основний репертуар осередку, відтворити записані зразки з фонетичною точністю, записати варіанти та вказати на їх наявність в інших опублікованих збірниках, прокоментувати, витлумачити незрозумілі слова та вирази. Часткова паспортизація засвідчує недостатню увагу польського збирача до виконавця, що, загалом, є характерною тенденцією в другій половині XIX ст. Класифікація зібраного пісенного матеріалу, хоч і недосконала, однак показова для становлення фольклористики як науки, зокрема фольклористики польської, що значною мірою вливалася на українську, а також, навзаєм, зазнавала такого впливу.

Якубовський В., аспірант

МОТИВИ, ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОГО ВЕРТЕПУ: ЇХ БІБЛІЙНІ ДЖЕРЕЛА

У статті розглянуто мотиви, образи українського вертепу, зокрема його релігійної частини. У результаті комплексного аналізу, ознайомленням і залученням необхідних джерел, було відстежено та представлено зразки вертепних вистав релігійної частини, дійові особи яких пов'язані зі Святим Письмом.

The article examines the motives and images of Ukrainian den, in particular its religious part. As a result of complex analysis and review of necessary sources the samples of religious part of performance and actors connected with the Holy Scriptures were presented.

Біблія – зібрання священних книг юдейської та християнської релігій; літературна пам'ятка й історичне джерело, що містить різноманітні за змістом і формою оповіді, легенди, міфи, закони, зразки давньої духовної поезії від

¹³¹ Nejman C. Dumy ukraińskie. Rzecz o eposie kozackim rusinów / Cesaław Nejman // Ateneum. Pismo naukowe i literackie. – 1885. – Т. 4. – З. 1, № 10. – С. 107-108.

¹³² Pieśni ludu ruskiego... – S. 14.

12 ст. до н.е. до поч. 2 ст. н.е. Інші назви – Святе Письмо, Священне Писання. Складається Біблія з двох частин: Старого Заповіту (книги давньоєврейською та арамейською мовами; визнають юдеї та християни) і Нового Заповіту (грецькою мовою; визнають лише християни) [2; 737]. Старий Заповіт – християнська назва Біблії, яка використовується для того, щоб відділити єврейську Біблію від християнського Нового Заповіту. Єврейська Біблія складається з трьох розділів, які івритом називаються – Тора (П'ятикнижжя), Невіім (Пророки), Кетувім (Писання). Старий Заповіт увійшов до християнської Біблії у грецько-александрійському перекладі сімдесяти тлумачів. В ньому було більше книг, ніж у єврейському тексті. Новозаповітні книги прийняті також у грецькій редакції, хоча, ймовірно, для деяких з них існували арамейські оригінали.

Біблійні тексти на українських етнотеренах уперше з'явилися в грецьких колоніях Українського Причорномор'я, що віддавна давало притулок інакодумцям. Основні біблійні тексти існували за тих часів грецькою мовою в олександрійській інтерпретації. На основі цих текстів провадилася офіційна богослужба, але казання (проповіді) обов'язково виголошувалися місцевою слов'янською мовою. Із прийняттям Україною християнства Святе Письмо поширювалося шляхом перекладів та переписів книг Нового Заповіту для літургійних читань у храмах – так званих Євангелій апракосів [2; 737]. Українці здавна чують Боже Слово на своїй землі. Матеріал для висвітлення проблемного питання Святого Письма та культури українців дає народний різдвяний театр – вертеп. Окремі аспекти цієї проблеми дослідники вивчали. Спробуємо розглянути імена, факти, події, спільні для вертепу і Святого Письма [9; 150].

У різдвяному вертепі, зокрема у релігійній частині, брали участь такі особи: Аарон, Адам і Єва, ангели, архангел Михаїл, воїни Ірода, волхви, Діва Марія, Йосип, Немовля Христос, Паламар, пастухи, Рахиль з дитиною, смерть, Цар Давид, Цар Ірод, Іродіада, чорт. Деякі з дійових осіб згадуються у Старому Заповіті, а саме: Аарон (славутинський варіант у запису В.Мошкова), Аарон і цар Давид (славутинські варіанти в записках В.Мошкова і В.Пруса), Адам і Єва (славутинський варіант у запису В.Пруса), архангел Михаїл (батуринський варіант). Таким чином, особливість біблійних образів, сюжетів, мотивів в українському вертепі націлює бачити його духовну основу у Святому Письмі, а не шукати у сусідів (як це прийнято досі, в нашій фольклористиці). У деяких частинах Старого і Нового Заповіту зустрічаємо Рахиль. Це дочка Давана Арамеянина, дружина патріарха Якова. Поблизу місця поховання Рахилі було засноване місто Вифлеєм, у якому народився Ісус Христос [9; 150].

Пророк Єремія говорить про Рахиль як про праматір ізраїльтян, осиротілу жінку, яка оплакує своїх синів. Вона у Святому Письмі – стражденна мати. Цю ідею засвоїв український вертеп: «Удержи голос твой от рыданий, а глаза твои — от слёз... и возвратятся они из земли чужой! Есть надежда на будущее твоё... и возвратятся дети в пределы свои!» [4; 16 – 17]. Як відомо, у різних варіантах вертепу, за вказівкою Ірода вбивають (заколюють списом) її дитину. Так, у куп'янському варіанті, Рахиль з дитиною на руках приходять до Ірода і просять його пощадити дітей, не вбивати їх, малих, невинних, нетямущих у Вифлеємі. Цар наказує відібрати діточок у матері і вбити їх, а її

прогнати геть, що вони і роблять [8; 513 – 514]. Так, страждання Рахилі розповідає І пісня, яку співають фельдмаршали, коли виходять від царя і йдуть, за його вказівкою, нищити вифлеємських дітей. Мова йде про волинський вертеп [9; 151].

Український різдвяний вертеп пов'язаний зі Святим Письмом Нового Заповіту. У народних виставах перед нами з'являються такі постаті, як: Діва Марія, Йосип, маленьке дитячко Ісус, ангели, пастухи, волхви, Ірод. У різних варіантах вертепу ми бачимо імена, факти, події Різдва Христового. Ангел (вісник) – духовна, безтілесна істота. У Старому Заповіті він ототожнюється з Богом, адже Бог невидимий і неосяжний, і коли люди бачать ангела, це і є Бог. У Новому Заповіті Ісус-боголюдина виконує роль посередника між Богом і людиною, але ангели залишаються [9; 152].

У куп'янському вертепі традиційні християнські образи вносять нову перспективу біблійного тексту: два ангели з'являються на сцені. Перший запалює свічку з одного боку, а другий з іншого. Потім вони підходять до Діви Марії та Йосипа і сповіщають її про народження сина [8; 513].

Свої версії біблійного сюжету про народження месії пропонує волинський вертеп. Він висвітлює і ототожнює хід священних подій, наближаючи до реалій життя земного: Цар Ірод дізнався про народження Ісуса від перських царів, а від рабинів – про місце народження [12; 287].

Сокиринський варіант вертепу, що складається з 30 яв, деталізує, вносить певний етнографічний колорит. Він повідомляє, що Діва Марія народила Ісуса у вертепі вифлеємському і поклала в ясла. Біла Христа були осел і віл. Ісуса прийшли привітати пастухи і волхви. [10; 144].

Дія 1-а. Ява 1-а.

За вертепною скринькою хор співає «П'яню время і молитв' час».

З'являється Паламар і повідомляє про народження Ісуса Христа, дзвонить і виходить.

Пісні «Ангелы снижайтеся», «Небом земля сталася», «Как Люцифер пал с неба», «Бог от дьви рождается».

Ява 2-а.

Два ангели ходять и кланяються, один відходить, а другий підходить до дверей говорить.

Пісня «Слава буди во вишних Богу».

Пастухи Грицько і Прицько розмовляють (спочатку – за вертепною скринькою).

Пісні «Вол и осел витают» і «Ты, вертепе, возвеселися».

Ява 3-а.

Розмова двох пастухів.

Пісні «Нова радість стала», «Де Христос родився», «Перед тим дитятком», «Прошу тебе, Царю».

Музика грає «Дудочку». Пастухи танцюють, потім виходять.

Ангел сповіщає пастухів про Різдво Спасове, радить царям не повертатися до Ірода.

Ява 4-а.

Пісня «Днесь Ирод грядет во своя страны Вифлеемскія».

Входять три воїни й оглядають місце царя.

Заходить Ірод, сідає, а воїни виходять.

Пісня “И вильв же он во своем повити”.

Ява 5-а.

Пісня “Шедше триє Цари ко Христу со дари”.

Три цари ідуть до Христа, а Ірод запитує, куди вони йдуть.

Царі відповідають, що до Ісуса Христа.

Ірод просить царів повідомити потім йому про місце народження Христа. Царі виходять. Вифлеєм, як місце народження Христа називає волинський та славутинський (запис В. Мошкова) варіанти [7; 120].

В етнопсихологічний контекст вписана і сюжетна колізія поради ангела царям не повертатися до Ірода та сповіщення пастухам про Різдво Спасове, що з'являється в усіх варіантах українського вертепу: турівському, новгород-сіверському (публікація М.К. Чалого), волинському та славутинському (запис В. Мошкова), батурицькому, сокириньському, житомирській шопці, хорольському (запис І.А. Воловика), київському та іркутському, імстичівському вертепі на Закарпатті (І.В. Хланти), межигірському, куп'янському, кобиловолоцькому, турівському, скалецькій шопці, наставівському, вертепі на Гуцульщині, з околиць Львова. У новгород-сіверському варіанті (публікація М.К.Чалого) згадується порада волхвам не повертатися до царя Ірода: «Куда идти мыслите? Не къ Ироду ли? Вы его не слушайте, онъ вамъ сказа лукаво, а вы идите направо! Мы ангелы небесные, посланные отъ Бога, вести ваше житейство до небеснаго чертога» [13; 30]. Також радить уві сні Йосипу тікати з сімейством у Єгипет, тому що цар юдейський шукає дитину, аби вбити: «Йосифе! возстань отъ сна и бѣжи во Египеть, ибо царь іудейскій ищетъ убить младенца» [13; 30]. У батурицькому варіанті архангел Михаїл (з мечем) дає пораду волхвам не повертатися до Ірода. За його наказом воїн, перед тронем царя, заколює дитину Рахилі. Стражденна мати падає на землю і плаче: «Ахъ, увы! Ахъ, увы! Въ горести, печали! Ахъ, увы! Ахъ, увы! Съ горести, печали! Вижу младенца прободенную утробу И придаюся гробу» [7; 166]. З'являється ангел і виводить її під спів хору: «Не плачь Рахилья, Зря съ чадо твое тило. Но тиломъ убито, А душою живо» [7; 165]. Вивівши Рахиль з палацу Ірода, ангел повертається на сцену і попереджає його про наближення Смерті: «А вже бо, Їроды, Иде Смерть съ косою, Веде брата чорта Съ собою» [7; 167].

У Сокириньському варіанті подано так:

Три воїни одержують наказ убити всіх немовлят і виходять.

Хор співає “Перестань рыдати, печальная мати”.

Ява 9-а.

Воїн приводить Рахиль з дитиною і говорить.

За наказом Ірода воїн заколює дитину, а Рахиль плаче і говорить.

Пісня “Ирод несътый велит убити”.

Рахиль просить Ірода повернути дитину.

Ірод радить не побиватися за мертвою дитиною.

Пісня “Не плач, Рахиле”.

Рахиль проклинає Ірода.

Ява 10-а.

Воїн проганяє Рахиль.

Ірод наказує воїнам оберігати його від смерті.

Воїни виконують наказ.

Пісня “Тут смерть виходить”.

З’являється смерть, воїни втікають, вона звертається до Ірода.

Завершується вистава появою чорта, який звертається до Смерті і виходить. Далі відбувається діалог Ірода і Смерті, яка січе його і зникає. В кінці – чорт вносить Ірода і звучить пісня.

Ява 11-а.

З’являється чорт, звертається до смерті і виходить.

Діалог Ірода і смерті. Вона січе Ірода і виходить.

Пісня “Дерзай от смерті посьчен косою”.

Ява 12-а.

З’являється чорт, вносить Ірода і говорить. Пісня “Не въдал же он, что вже истребится” [11; 25 – 27].

У житомирській шопці відбувається звернення ангела до Ірода й осудження його за смерть сорока тисяч дітей у Вифлеємі: «О, Гиродде, Гиродде, что ти наделал, Что в Фетлеєм месте Сорок тисече дітей вирезал!? Упомніся, Гиродде, пред Богом – Стоїть Смерть за порогом!...» [5; 50].

Біблійні персонажі вертепної драми з м. Хорол (запис І.А. Воловика) мали вбрання духівників [7; 187]. Символізує в певному розумінні етнічну, морально-етичну програму один із центральних персонажів українського вертепу – Ірод. Їх було кілька: Ірод Великий, Антипа – Ірод, Архелай, Ірод – Пилип I, Ірод – Пилип II, Ірод – Агрипа I. Ніхто з дослідників вертепу не надав цьому певного значення. Саме з вертепом нас, перш за все, будуть цікавити Ірод Великий і Антипа-Ірод [9; 153]. В Новому Заповіті згадується Ірод Великий. Він – цар юдейський, родоначальник однойменних царів. Саме під час владарювання Ірода у Вифлеємі народився Христос. Цар був неймовірно жорстокий, про що свідчить вбивство власної дружини і двох синів. Дізнавшись про народження Спасителя і боячись, щоб той не забрав у нього царство, знищує вифлеємських дітей, думаючи серед них убити Ісуса. Згодом цар юдейський гине у Єрихоні – його живцем з’їли черви [9; 154]. Ірод дізнається про народження Христа від трьох царів, волхвів і Лейби. Цар наказує вбити дітей. Антипа-Ірод – син Ірода Великого. Євангеліст Матвій називає його чотирихвильником, тобто правителем чотирьох провінцій. В уяві українців Ірод Великий та Ірод Антипа злилися в один образ Ірода-царя, який не лише переслідував Ісуса Христа, а й був втіленням самого диявола [9; 155].

У вертепі домінують такі мотиви:

*радість з нагоди народження Ісуса Христа;
сприйняття справедливості покарання Ірода;
привітання людей з Різдом Христовим.*

Оскільки Ісус Христос показав людині шлях, який знищує всі перешкоди, що розділяють її і Бога, і який веде людину до радості, спокою, всезнання, то в цьому головний зміст Євангелія – благовісті, яка була принесена Спасителем стражденному людству. Саме це, справедливо підкреслює Йосип Федас, споріднює народний театр – вертеп зі Святим Письмом [9; 156].

Зв’язки Святого Письма з культурою давні, багатогранні, глибинні. Євангеліст Матвій повідомляє нас про події, факти народження Ісуса Христа. Повторивши слова пророка Єремії про плач стражденної матері

Рахилі за дітьми, він поєднує плач вифлеємських матерів з плачем Рахилі [10; 143]. Ні країни, звідки прийшли волхви, ні їх імен, ні кількості вбитих дітей святий Матвій не називає. Євангеліст Лука доповнює розповідь Матвія про те, як пастухи пішли до Вифлеєма, де знайшли Марію, Йосипа й дитя. Лука нічого не згадує про поклоніння волхвів, про втечу Марії, Йосипа й маленького Ісуса до Єгипту, про криваві події у Вифлеємі. В IV ст. про вифлеємське винищення дітей говорить Макробій. Він об'єднав дві окремі події – винищення дітей і страту старшого сина Ірода Антипатра.

Пастухи вертепу – це біблійні персонажі за генетичною ознакою. Вони – українські пастухи не лише за одягом, а й за іменами, стилем спілкування, сценічною поведінкою. Тут наявні святість і сміх, божественне і стихія бурлеску [10; 144].

Персонажами лялькових вистав були три волхви, три царі-волхви чи просто три царі. Волхви-мудреці в давнину мали великий вплив. Вони знали таємниці, недоступні звичайним людям. Батьківщина волхвів – Далекий Схід. Про них склалися легенди, у яких східні мудреці є не простими волхвами, а царями, представниками трьох рас людства. Згодом переказ називає їхні імена – Каспар, Мельхіор, Вальтасар і описує їх зовнішність. На Заході на честь цих волхвів відзначають свято відоме під назвою трьох царів (6 січня) [10; 145]. Волхви вертепу – біблійні персонажі. В імстичівському варіанті царі-волхви йдуть поклонитися новонародженому немовляті. Ірод, дізнавшись про народження Спасителя побачив у ньому потенційного ворога і замислив його вбити. Царі-волхви, зустрівши Ірода пообіцяли, повертаючись назад, розповісти все йому. Ангел радить їм іти додому іншим шляхом, щоб вони не стали причетними до здійснення лиха, яке замислив цар юдейський. Йосипу ангел наказує разом з Марією та сином тікати до Єгипту. Інформація про втечу до Єгипту зафіксована в ряді варіантів: в опису О.Терещенка, в запису М.Чалого, в київському та іркутському варіантах. Новгород-Сіверський варіант розпочинається тим, що Йосип веде віслюка, на якому сидить Божа Мати з маленьким Ісусом на колінах [13; 28]. Після пісні, яку виконує хор про народження дитини, Марія сходить з віслюка і сідає в невелику нішу, що знаменує печеру, а Йосип залишається на сцені, тримаючи віслюка за мотузку [13; 29].

Своєрідним є імстичівський ляльковий вертеп на Закарпатті [3; 63]. Він поділяється на дві частини, які називаються клітками. Іван Хланта писав: "Найголовнішою частиною є спідня клітка, в котрій одограють дерев'яні ляльки свої ролі. Верхня частина є красно обліплена, а внутрі є поставлений вертеп з паперу, котрий мав зобразити вертеп, словом, те місце, де народився Христос" [3; 63]. Вертеп зроблений на основі біблійного оповідання і має представити образ Різдва [9; 153]. В ньому подано 27 сценаріїв типових, художньо довершених зразків вертепного дійства Закарпаття. Значна кількість текстів надрукована на основі сучасних записів. Також у книзі запропоновано 50 зразків колядок з нотами, які використовуються під час вертепних дійств. В Імстичеві інтермедія була розрахована на 11 сцен. Відомий закарпатський фольклорист, заслужений діяч мистецтв України Іван Васильович Хланта говорить: «Вертеп – акція християнської церкви, західної та східної, спрямована на прищеплення любові народу до біблійних мотивів і відігнати язичницькі "пережитки". Без

перебільшення можна сказати, що різдвяний красень – вертеп полонив гостинних та привітних українців – підкреслює на прощання щодо перспектив розвою вертепного дійства дослідник-фольклорист. Він пустив у нашої державі глибоке розгалужене коріння. Народ не тільки добирав до вподобаного дива пісні. Гумор і сатиру, влучне слово, але й колядки та вірші з їх неповторними метафоричними системами» [3, 41].

Таким чином, ми бачимо, що сюжети українського вертепу пов'язані з Біблією на рівні образів, імен, подій, фактів.

[1] Голобуцький П. В. П'ятикнижжя та його чотири джерела // Людина і світ. – 1999. – № 2. С. 2 – 8; [2] Енциклопедія сучасної України. – К., 2003. – Т. 2. С. 737 – 738; [3] Закарпатський вертеп / Упоряд. підготов. текстів, приміт. та слов. І.В. Хланти; Вступна ст. Р.А. Офіцинського, І.В. Хланти; Нот. матеріал упоряд. А.В. Гайналій. – Ужгород : Закарпаття, 1995. – 235 с; [4] Книга Пророка Ієреміи. Глава 31,ст.16 – 17; [5] Кравченко В.Г. «Шопка» [«Вертеп»] // Етнографічний вісник . – 1928. – № 6. – С. 41 – 54; [6] Малюк М. Євангелія у перекладі Пилипа Морачевського // Неопалима купина. – 1995. – №1, 2; [7] Марковський Є. М. Український вертеп. – К., 1929; [8] Селиванов А. Вертеп в Купянском уезде // Киевская старина. – 1884. – №3. – С. 512 – 515; [9] Федас Й.Ю. На перехресті традицій // Вісник (Літературознавчі студії). Вип. 3. – К., 2001. – С. 150 – 160; [10] Федас Й.Ю. Вертеп і Святе Письмо // Вісник Київського Інституту "Слов'янський університет". Вип. № 9. Філологія. – С. 143 – 147; [11] Федас Й.Ю. Композиція вистав лялькового вертепу // Етнічна історія народів Європи: 3б. наук. праць. Вип. 6. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – С. 23 – 28; [12] Франко І.Я. До історії українського вертепу XVIII в. // Збір. творів. В 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 36. – С. 170 – 375; [13] Чальый М.К. Воспоминания // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 1 – 40.

Янковська Ж., к.філол.н.

ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУ ПРЕДКІВ У РОДИННІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ

Духовна культура наших предків витворилася задовго до прийняття християнства, коли в умовах ритуалізації повсякденного життя виникли релігійні культу як елементи давнього світогляду слов'ян. Акцентуючи увагу на походженні культу предків, потрібно звернутись до первісних вірувань та релігії, в часи існування яких він зародився. Зокрема, племінним релігіям властиве поклоніння духам як природи, так і предків, яким спочатку надавали зооморфних, а пізніше антропоморфних рис. Відправлення культу на честь предків супроводжувалось різними магічними обрядами, звідси саме і походить звичай вшановувати прародителів під час різних свят та створення відповідної обрядовості.

Досліджуючи вірування первісного суспільства, англійський вчений Є.Б.Тайлор зазначає, що «тотемні першопредки – прародителі людської родової групи (роду, племені) пов'язувались з певним видом тварин чи рослин, породивши подібно деміургам все суще, перейшли до іншого світу, безпосередньо перебувають в людському світі, допомагаючи їм»[9;36].

Отже, під поняттям «предки» розуміють душі прародителів свого роду, які існують поза межами земного світу. Проаналізувавши це поняття, можна